

ROMSK SPRÅKAKTIVISM PÅ 1940-TALET

CHARLOTTE HYLÉN-CAVALLIUS I SAMARBETE MED FRED TAIKON

Idag är romani chib ett minoritetsspråk med historisk hävd, vilket innebär att de som använder språket har getts särskilda rättigheter. Definitionen går tillbaka till kriterier som formulerats i Europarådets konvention om landsdels- och minoritetsspråk, Minoritetsspråkskonventionen, som ratificerades av Sverige år 2000. För att godkännas som minoritetsspråk måste två kriterier kunna uppfyllas: att det är ett språk och inte en dialekt, och att språket ska ha talats kontinuerligt i Sverige i tre generationer (ungefär hundra år). Ett tredje kriterium är att talarna själva ska vilja att språket erkänns som ett minoritetsspråk. Till skillnad mot finska, meänkieli och samiska, som har särskilda förvaltningsområden i Sverige, är romani chib, tillsammans med jiddisch, ett så kallat icke-territoriellt språk – det talas inte inom ett visst geografiskt område utan i hela landet. Därför har romani inga förvaltningsområden och inte lika starka rättigheter som finska, meänkieli och samiska.

I språklagen (2009:600) anges att det allmänna har ett särskilt ansvar för att skydda och främja de nationella minoritetsspråken. Det allmänna ska även i övrigt främja de nationella minoriteternas möjligheter att behålla och utveckla sin kultur i Sverige. Barns utveckling av en kulturell identitet och användning av det egna minoritetsspråket ska främjas särskilt. (4§ Lag (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk)

Nu har det gått 20 år sedan Sverige ratificerade ramkonventionen och minoritetsspråkskonventionen, vilket innebär att ”det allmänna” har vissa skyldigheter rörande bevarande och främjande av minoritetsspråken. Inom forskningen har det dock ända sedan 1700-talet funnits intresse för att dokumentera och analysera det romska språket (Fernstål och Hylén-Cavallius 2018b). Initiativ

till bevarande och främjande har även kommit från romer själva, exempelvis Johan Dimitri Taikon (1879–1950), en tidig romsk aktivist och nyckelperson i dokumentationen av språk och folklore i Sverige (Fernstål och Hyllén-Cavallius 2020: 130–133). För att få en mer personlig bild av Johan Dimitri Taikon tog jag kontakt med Fred Taikon, som är barnbarn till Johan Dimitri och ordförande för kulturföreningen É romani glinda. Vi har samarbetat under många år, bland annat inom ramen för projektet *I stadens utkant. Svensk-romska livsberättelser och lägerplatser*, som i samskapande med svenska romer uppmärksammade och skapade ny kunskap om denna del av Sveriges historia med fokus på lägerplatser, livsberättelser och materiell kultur (se till exempel Fernstål och Hyllén-Cavallius 2018a). ”Jag har ett gott minne av min farfar, trots att jag bara var fem år då han dog 1950. Jag märkte att alla romer såg upp till honom och gav honom sin respekt. Farfar kunde som ålderman anlitas för att skipa rättvisa i en tvist, i en kris (romsk rättegång) som det kallas”, berättar Fred Taikon. ”Det var inte bara romer som kom på besök till oss. Även myndighetspersoner kom för att samtala med honom och min far Erik Voršo Taikon. Det kunde handla om bostäder, men främst om romska barns skolgång.”

Johan ”Miloš” Dimitri Taikon föddes år 1879 i Bollnäs. Familjen, som hade rest i Ryssland, kom till Sverige via Finland vid slutet av 1800-talet. De var del av migrationen till Sverige som utgjordes av de romska grupperna kelderash, lovara och tjurari. De hade rötter i provinser som Moldavien, Transsylvanien och Valakiet. Där hade många romer under 500 år hållits som slavar, från början av 1300-talet till dess att slaveriet slutligen avskaffades på 1790-talet i Transsylvanien och år 1856 i Moldavien och Valakiet (dagens Rumänien) (Selling 2020).

I Sverige kom familjen att stanna, tillsammans med flera andra romska familjer, i samband med en ny utlänningslag 1914 som förbjöd inresa för ”utländsk zigenare” (Lag angående förbud för vissa utlänningar att här i riket vistas, SFS 1914:196). Samma år hade första världskriget brutit ut på kontinenten och en återresa till det tryggare Sverige skulle vara osäker med den nya lagen. Förbudet för romer att resa in till Sverige kom att gälla fram till 1954. Under perioden av inreseförbud, och in på 1960-talet, levde dessa romska familjer ett påtvingat kringresande liv med boende i tält och sedermera i vagnar. Tillvaron präglades av ständiga uppbrott och ett sökande efter möjligheter till försörjning (Fernstål och Hyllén-Cavallius 2018a: 58–61).

För att slå läger var romerna tvungna att inhämta tillstånd från markägare eller den lokala polismyndigheten. Det var tillståndsgivaren som bestämde hur länge de fick bo kvar på en plats. Om det fanns behov av deras tjänster och varor i området kunde de få stanna en längre tid. För längre vistelser

kunde det till exempel handla om att förtenna ett stort antal kopparkärl vid ett regemente. Johan Dimitri Taikon försörjde sig bland annat som kopparslagare och arbetade med förtening.

Andra sätt att försörja sig var att driva tivoli och arbeta som musiker, ofta bedrevs flera yrken i kombination för att få tillvaron att gå ihop (Fernstål och Hyltén-Cavallius 2018a: 84–108). För barnens del innebar det kringresande livet i stort sett en obefintlig skolgång. Vid längre vistelser på en ort kunde det hända att barnen fick möjlighet att gå några veckor i den lokala skolan, om skolan var tillmötesgående.

Rätten till skola

Redan under 1930-talet inledde Taikon sitt engagemang i frågan om romska barns rätt till skolgång (Fernstål och Hyltén-Cavallius 2018a: 113–119). Som tidig romsk aktivist kom han att bana väg för den starka medborgarrättsrörelse – med Katarina och Rosa Taikon i täten – som drev frågor om romers rättigheter från 1960-talet och framåt. Johan Dimitri Taikon skickade upprepade skrivelser i ärendet. Han äskade medel för att driva en tältskola, och fick också bidrag för en sådan. I en skrivelse från 1945 kom Taikon med förslag på hur skolsituationen kunde lösas:

År 1937 ingav undertecknad till Eders Kungl. Maj:t en underdånig anhållan om skolundervisning för zigenarbarnen i Sverige. Den 19 mars 1943 underströks på nytt i en underdånig skrivelse denna frågas vikt. Över denna hemställan yttrade sig Skolöverstyrelsen i en underdånig skrivelse av den 6 juni 1943, varvid denna förklarade sig ingenting ha att erinra mot förslaget om en tältskola vid Lilla Sköndal. Eders Kungl. Maj:t behagade därefter i nådig skrivelse av den 23 juni 1943 bevilja 1,500:- kronor till skolan i fråga. Denna fungerade också med gott resultat och till stor belåtenhet. Det beviljade anslaget jämte ett mindre extra tillskott räckte även till skola under sommaren 1944.

[...]

Icke för thy förefinnes ett trängande behov att snarast på ett rationellt sätt lösa skolfrågan för zigenarna. Den kan, synes mig, lösas på två sätt, antingen genom att sammanföra zigenarbarnen i en viss landsända till en centralt anlagd tältskola, eller låta barnen besöka ordinarie folkskolorna i de orter, där de tillfälligtvis vistas. Bäst vore därför tvivelsutan att låta barnen göra sin skolgång i de skolor, i vars närhet föräldrarna tillfälligtvis uppehålla sig. Minimitiden i var skola skulle dock sättas till en termin. [...]

Stockholm den 7 juni 1945.
 Underdånigast J. Taikon
 Adress: Lilla Sköndal,
 Södertörns villastad.

Den tältskola vid Lilla Sköndal som nämns i Johan Dimitris brev var ett av de första försöken till organiserad undervisningsform för romer i Sverige. Undervisningen, som stöddes ekonomiskt av regeringen, pågick under tre respektive två månader och bedrevs av en folkskollärarinna. Eleverna var i alla åldrar, från barn i skolåldern till vuxna personer.

Språk och folklore

Johan Dimitri Taikon har också bidragit avsevärt till dokumentationen av det romska språket och av folklore, såsom sagor, gåtor, ordspråk och beskrivningar av lekar. Vid Institutet för språk och folkminnen finns det inspelningar med Johan Dimitri Taikon, på vilka han berättar sagor på en varietet av romska som heter kelderás. På inspelningarna kan man höra Johan Dimitri berätta sagor som *Den stora ormen*, *Romen som biktade sig* och *Den skurna rågen som reste sig igen*. Inspelningarna är från 1949 och är ett led i språkforskarna Erik Ljungberg och Olof Gjerdmans arbete med romani chib. Samarbetet resulterade i boken *The language of the Swedish coppersmith gipsy Johan Dimitri Taikon. Grammar, texts, vocabulary and English word-index* (1963).

Erik Ljungberg och Johan Dimitri inledde vid slutet av 1930-talet sitt samarbete med att skapa ett lexikon, och vid mitten av 1940-talet återupptog de sitt samarbete kring detta.

”Erik Ljungberg hade tidigt börjat dokumentera farfars språk och börjat skriva ner orden på ett otal små lappar som Erik transkriberade i tre vaxböcker, som finns i min ägo”, berättar Fred Taikon.

För att komma vidare i sitt arbete tog Ljungberg och Taikon år 1949 gemensamt kontakt med Olof Gjerdman, vid Fonetiska institutionen, Uppsala universitet. I en ansökan om medel till Konung Gustaf VI fond för svensk folkkultur för att färdigställa boken beskriver Olof Gjerdman, år 1955, vilka roller de tre männen haft och menar att:

Då jag visserligen har medverkat till den form vari arbetet om Taikons språk nu föreligger, men – om jag bortser från ljudläran, grammofonupptagningarna av texterna och till en del översättningen av dem – i övrigt inte är ansvarig för arbetets beskaffenhet anser jag mig böra säga några ord om värdet av Taikons och Ljungbergs arbetsresultat.

[...]

Han [Taikon] älskade sitt språk och var mycket intresserad av att den zigeniska han talade blev upptecknad. Enligt Ljungberg var det också han (inte Ljungberg) som först kom på tanken att de tillsammans skulle utarbeta en svensk-zigenisk ordlista. Den bristfälliga form zigenarungdomen ger sitt modersmål beklagade han mycket. Maken till Taikon som språkmeddelare finner man bland hans stamfränder säkerligen inte varje dag. Han var förvånande uthållig, noggrann och ordkunnig.

(Isof, Gr8549A-8555B inspelningsanteckningar)

”Lexikonet blev färdigställt så sent som 1963, 13 år efter farfars död. En bok med ett alldeles förträffligt grammatiskt arbete, skrivet och förklarat på engelska, även sökordens index är skrivna på engelska”, berättar Fred Taikon. Lexikonet har idag fortfarande stor betydelse för arbetet med romska och med varietetens kelderás berättar Fred Taikon:

Det blev känt i hela Europa, Amerika, och Argentina och Brasilien. Lexikonet fungerar fortfarande som referensmaterial för den romska varianten av kelderás. För mig har det betytt allt då det gäller språket. Jag är vardagstalare av språket, men jag snubblar fortfarande på bortglömda ord då jag sitter och översätter. Jag är imponerad över att hitta namnen på olika trädslag. Lika förvånad är jag över att hitta namn på olika insekter.

Johan Dimitri Taikon samarbetade också med folkloristen Carl-Herman Tillhagen rörande dokumentationen av det romska språket och av folklore (Fernstål och Hyltén-Cavallius 2020: 36-40). ”Vid mitten av 40-talet kom folkloristen Carl-Herman Tillhagen ofta på besök då familjen bodde i lägret vid Sköndal, för att höra med farfar om han kunde vara behjälplig i arbetet att kartlägga romers kultur och språk. Farfar kom att bli Tillhagens sagesman på Nordiska Museet fram till sin död 1950”, berättar Fred.

Carl-Herman Tillhagen inledde 1943 ”ett mångårigt, grundligt och på ett omfattande fältarbete fotat studium av de svenska zigenarnas kultur” (Tillhagen 1965: 89). I projektet fungerade Johan Dimitri Taikon som huvudinformant och han gick med på samarbetet, under förutsättning att Tillhagen hjälpte honom med en romsk-svensk ordbok. Under 1940-talet hade Taikon ett flertal anställningar vid Nordiska museet för att bistå Tillhagen i arbetet med romers levnadsförhållanden, folklore och språk.

I boken *Taikon berättar*, ger Tillhagen en bild av deras möte:

I december 1943 lärde jag känna zigenaren Johan Dimitri-Taikon. Jag hade sökt upp honom i hans dåvarande vinterkvarter vid Bondegatan i Stockholm för att värva honom som sagesman för en undersökning rörande zigenarnas levnadsförhållanden, seder och bruk. Knappt hade vi hälsat på varandra, förrän vi var inbegripna i ett samtal om zigenarna och deras skolgång, en fråga som synes ligga Taikon varmt om hjärtat. (Tillhagen 1946: 5)

I Nordiska museets arkiv finns ett digert material från Johan Dimitri Taikons och Carl-Herman Tillhagens arbete under 1940-talet med att dokumentera Taikons repertoar av sagor (Fernstål och Hyltén-Cavallius 2020: 130-133). Utöver de drygt trehundra sagorna finns i materialet även gåtor, ordspråk och beskrivningar av lekar. Det mesta är handskrivet av Tillhagen på svenska men en del även på kelderás.

I *Taikon berättar* publicerade Tillhagen ett urval av sagorna. I slutet av boken finns anmärkningar i vilka Tillhagen ger historisk kontext och kommenterar till de sagomotiv, formler och stilar som Taikon använde. I bokens inledning presenterar Tillhagen Taikon under dennes romska namn Milosch, som en skicklig, konstfull och dramatisk sagoberättare som anpassade sin berättelse efter tillfälle och publik. Han hade inte enbart en bred repertoar av sagor vars innehåll kunde varieras, utan även en bred repertoar av berättartekniker.

Carl-Herman Tillhagen dokumenterade inte bara sagorna som Johan Dimitri Taikon berättade, utan förde också parallellt en fältdagbok i vilken han beskrev berättarsituationen och noterade dialoger som utspann sig mellan honom själv och Taikon. Den 6 april 1944 beskriver Tillhagen i sina anteckningar hur Taikon menar att en bra sagoberättare gör:

Då man berättar en saga, då ska man inte dra den på en annan, utan man ska berätta, som om man själv varit med. Se då blir det roligt! Det ska inte vara en saga, förstår du, utan det ska vara som om man själv upplevt hela äventyret. (Tillhagen vol. 43 a–g)

Sagoberättandet var inledningsvis något som de ägnade sig åt i en paus i arbetet, men efterhand blev Tillhagen alltmer intresserad även av berättandet. ”Det var en också en god avkoppling efter vårt stränga ordboksarbete, att efter några timmar med romani, få sätta sig och lyssna till Milosch berättarkonst”, skriver Tillhagen i sina anteckningar. ”Men hur var det möjligt att en enda människa kunde ha denna mängd sagor på sin repertoar?” Tillhagen var noga med att förklara att det var den muntligt framförda folksagan som

intresserade honom, och inte några tryckta sagor. Johan Dimitri Taikon, som inte kunde läsa, svarade:

Sagorna finns i min skalle. Visserligen, de gömmer sig ibland, och jag har svårt att få tag på dem. Men ett, två, tre, de tillträda fram. [...] Går jag till en zigenare och frågar efter sagor, så är det för att vad de säger kan påminna mig om en saga jag har långt in i skallen, men inte kunnat ropa fram. De finns där – och sannerligen jag kan förstå, att det finns utrymme för dem alla. (Tillhagen vol. 43 a–g)

För Fred Taikon, som själv har arbetat hela sitt liv med romska frågor och det romska språket, har farfar Johan Dimitri Taikons arbete tjänat som en förebild.

”Det ska ju sägas att farfar var analfabet. Trots det så hade han ett bra uttal då han talade svenska. Man kan höra det i intervjuer som är gjorda bland annat av Sveriges radio, hur han på ett mycket belevat sätt talar svenska med en mycket liten brytning.”

”Miloš har alltid varit min förebild i arbetet med att förbättra romernas situation och i arbetet med språket som ligger mig mycket varmt om hjärtat”, säger Fred Taikon.

FAKTA

Romer är en av Sveriges fem erkända nationella minoriteter och har en lång historisk närvaro i landet (SFS 2009). Inom minoriteten romer finns det en kulturell, social, religiös och språklig heterogenitet. De romska grupperna har migrerat till landet vid olika tidpunkter, och talar olika varieteter av romska, eller romani chib som språket heter. Romani är ett indoeuropeiskt språk och i Sverige talas ett 20-tal dialekter av romska, bland annat arli, gurbeti, kaale, kelderás, lovari, sinti, svensk romani och polsk romani med flera.

Vid Språkrådet inom Institutet för språk och folkminnen bedrivs idag språkvård för romska (tillsammans med finska, meänkieli och jiddisch). Ansvar för de samiska språken ligger hos Sametinget.

Referenser

ARKIV

Institutet för språk och folkminnen
Gr8549A-8555B samt inspelningsanteckningar
Nordiska museets arkiv
Carl-Herman Tillhagen vol. 43 a-g
Riksarkivet
Till KONUNGEN. Riksarkivet, YK1506, vol. 1.

TRYCKTA KÄLLOR

- Fernstål, Lotta och Hyltén-Cavallius, Charlotte (2020) *Ett lapptäcke av källor. Kunskapsproduktion om romer och resande vid arkiv och museer*. Lund: Nordic Academic Press.
- Fernstål, Lotta och Hyltén-Cavallius, Charlotte (2018a) (red) *Romska liv och platser. Berättelser om att leva och överleva i 1900-talets Sverige*. Stockholm: Stockholmia.
- Fernstål, Lotta och Hyltén-Cavallius, Charlotte (2018b) (red) *Undersökning om de så kallade tattare eller zigeuner, cingari, bohemiens: deras härkomst lefnadsätt, språk m. m.: samt om, när och hwarest några satt sig ner i Swerige? / en uppsats av Christfrid Gananander 1780*. Nordic Academic Press: Lund.
- Gjerdman, Olof och Ljungberg, Erik (1963) *The language of the Swedish coppersmith gipsy Johan Dimitri Taikon: grammar, texts, vocabulary and English word-index*. Uppsala: Lundequistska bokh.
- Selling, Jan (2020) *Frigörelsen. Romers och resandes emancipation i Sverige och andra länder*. Stockholm: Carlssons.
- SFS 1914:196. Lag angående förbud för vissa utlänningar att här i riket vistas, Svensk författningssamling.
- SFS 2009:724. Lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk, Svensk författningssamling.
- Tillhagen, Carl-Herman (1946) *Taikon berättar. Zigenarsagor upptecknade av Carl-Herman Tillhagen*. Stockholm: Norstedts.
- Tillhagen, Carl-Herman (1965) *Zigenarna i Sverige*. Stockholm: Natur & Kultur.

Charlotte Hyltén-Cavallius

Forskare vid Institutet för språk och folkminnen, avdelningen för arkiv och forskning i Uppsala
E-post: charlotte.hylten-cavallius@isof.se